

Szovjet gyártmányú SZ-75 Dvina légvédelmi rakéták ZIL-157 tehergépjárműveken a budapesti Felvonulási téren rendezett katonai díszszemlén, 1963. április 4.

GYARMATI GYÖRGY

A HIDEGHÁBORÚ HATÁSA MAGYARORSZÁGRA

Magyarország a második világháborút követően a Szovjetunió geostratégiai érdekszférájába került. Emiatt nehezen szálazható szét, hogy az ország helyzetének alakulását mennyiben befolyásolta a szovjet – akkoriban sztálinista elvárások szerinti – mintakövetés hatásmechanizmusa, s milyen mértékben hatott vissza a hazai kommunista rendszer-transzformációra a szuperhatalommá váló két háborús győztes, a Szovjetunió és az Egyesült Államok globális méretű civilizációs – minden létszférára kiható – szembenállása.

A hidegháború bő négy évtizedén belüli alperiódusok – az intranzigens szembenállás, az olvadás, az enyhülés, az ún. kis hidegháború –, illetve a szakirodalomban „antagonisztikus konfrontáció” és „antagonisztikus kooperáció” elnevezésekkel illetett időszakok nemkülönben kuszává teszik a bipoláris világrend működését. A szovjet-amerikai viszony „húzd meg – ereszd meg” ciklikussága közepette a kisebb országokra gyakorolt hatás is változó volt a fő európai törésvonalat jelentő vasfüggöny mindkét oldalán.

A hidegháborús világszínpad két dominánsához képest a másodvonalbeliek és a kisállam statiszták sokasága esetenként egyedi, „keskeny ösvény” mozgásteret is keresett magának, nem szólva az ún. harmadik világ közreműködőiről, tartozzanak bár a deklaráltan el nem kötelezettek klubjához vagy még csak oda sem.

A hidegháborús szembenállás kislami meg- és túlélésének sokféle közepe jellemezte Magyarországot (is) a történelemmé lett sorspéldázatok egyikeként idézhető fel. A címben jelölt tematika csak többlépcsős „tyúktojás” eredetproblémaként körvonalazható: mi sorolható a szovjet birodalmi provincia kényszerpályán haladásához, és mi az, ami – közvetlenül vagy áttételesen – inkább írható a hidegháborús konstelláció számlájára? A világháború utáni magyar történelesekben ez a „kettős rezonancia” érzékeltethető az első öt éves terv 1950-es megindítása és egy évre rá annak erőltetett – fegyverkezésre és hadseregfejlesztésre összpontosított – hadigazdasági túlfeszítése esetében.

HIDEGHÁBORÚS HISZTÉRIA

Az első öt éves terv is ambiciózus iparfejlesztést hirdetett, ám az illeszthető volt a kommunista modernizációs felfogásba, mely szerint egy ország „fejlettsége” iparosodottságának kellően magas mérőszámaival írható le. Sztálin viszont 1951 januárjában a Moszkva holdudvarában számon tartott szatellit országok pártvezetőitől hadiiparuk és hadseregük fejlesztésének olyan mértékű felgyorsítását várta el, ami módot ad arra, hogy „offenzív módon” legyenek részesei a koreai háborúban lekötött – így ütőerejét apasztó – Egyesült Államokkal szembeni militáns konfliktusnak. Rákosi Mátyás az említett moszkvai tanácskozáson még kevesellte is a magyarokra kirótt – az ország teherbíró képességét messze meghaladó – megalomán előírásokat.

A következő két évben Rákosi mindent el is követett azért, hogy a „vas és acél országává” kovácsolja Magyarországot. A sztahanovista túlteljesítő mozgalmakkal mediatisált ámokfutás azt eredményezte, hogy 1952 végére a minden határon túli terroruralom eszközeivel sikerült működésképtelenné bénítani az eredendően is sztálinista mintára fazonírozott kommunista diktatúrát. Az Államvédelmi Hatóság buzgó statisztálásával ekkoriban produkált – úgymond – kémkedési és szabotázsperek garmadája aligha függetleníthető a harmadik világháborút közelinek prognosztizáló és fortissimóiban harsogó hidegháborús hisztériától.

Közvetlenebb kapcsolódás volt a kelet-ázsiai erőpróba, hogy a Rákosi Mátyásról elnevezett hadikórház há-

A KOREAI HÁBORÚ MAGYAR ÁLDOZATA

Az amerikai imperializmus ármánykodása volt a leggyakrabban ismételt gumicsontfordulat, amelyet – bolhából elefántot gyártani igyekvő háryjánoskodás közepe – az „amerikai kolorádóbogár” elleni propagandakampány próbált konkretizálni.

Molnár Sándor gazdálkodó 1950. június 30-án, pénteken délben félbeszakította az aratást, hogy krumpliból és tésztából levest főzzön magának és tízéves segítőjének. Ügyetlenül tette, ennek következtében a saját tulajdonában álló legelőrés és rajta álló kunyhója leégett, a szintén saját tulajdonában álló erdő széle pedig megperzselődött. A tüzet még a tűzoltók kiérkezése előtt eloltották a környéken lévő katonák segítségével. Ám a gazdálkodót gyújtogatás vádjával rögtön ítélő bíróság elé állították.

Busztin Gábor békéscsabai államvédelmi főhadnagy távmondata Károlyi Márton államvédelmi alezredesnek az ÁVH budapesti központjába: „1950. július 14. -ről 15. -re virradóan Molnár Sándor bírósági tárgyalásának megszervezése ügyében felkerestük Gyulán dr. Sándor Györgyöt, a megyei bíróság elnökét. Miután közöltük vele az Igazságügyminisztérium üzenetét és tájékoztattuk az ügyről, azonnal kiválasztotta a megbízható párttag szakbírókat és az ülnököket. Ezekkel még az éjszaka folyamán érintkezett és felkészítette őket a tárgyalásra. Miután ezt elintézte, értesített bennünket arról, hogy vállalja, az általa irányított bíróság az ügyben halálos ítéletet hoz és azt még július 15-én végrehajtják. A tárgyalás holnap délelőtt 11 órakor kezdődik Békéscsabán a Járásbíróság épületében.”

Az ítélet indoklásában – többek között – az olvasható, hogy „terhelt a népi demokrácia tudatos és mindenre elszánt ellensége, cselekményével a szocializmus építését akarta megghiúsítani. [...] Alig öt nappal az imperialisták koreai agressziója után, amikor a béketábor minden erejének összefogására szükség van, mely küzdelemhez mi magyarok a termelés fokozásával, a mezőgazdasági termékek gondos betakarításával tudunk a leghatásosabban hozzájárulni a háborús uszítók megfékezésére nagy feladata teljesítésénél, terhelt 170 hold termését kívánta a lán-gok martalékává tenni.”

Habuda Zsigmond államvédelmi százados, osztályvezetőnek az ügyet lezáró jegyzéke: „Bent nevezett a rögtönítélő bíróság ítélete folytán kivégezték. További intézkedést nem igényel. Irattár.”

romszori lebombázása után is főnixként éledt újra, mert Budapestről negyedszerre is leszállítottak egy komplett gyógyászati ellátórendszert. Az 1953 júliusában aláírt panminzsoni fegyverszüneti megállapodás után is további négy éven át fenntartott intézményt – az orvosiműszer-, gyógyszer- és kötszerellátást – a magyar büdzsé finanszírozta, beleértve a Szovjetunió és Kínán át vasúton bonyolított utánpótlás-szállításokat is. Az átlagosan 400 főt kiszolgáló és egymást váltó turnusokban több mint száz magyar orvossal, valamint asszisztenciával üzemeltetett kórházat 1957-ben adták át koreai fenntartásra. A Rákosi Mátyás Hadikórház magyar személyzetének tagjai közül 16-an szolgálat közben vesztették életüket és 37-en sebesültek meg.

Az 1950-ben megindított budapesti metróépítés (a mai 2-es vonal) szintén kapcsolódott a hidegháborúhoz. A Népstadion–Keleti pályaudvar–Déli pályaudvar közötti vonal kijelölésénél az

is szempont volt, hogy háború – és a dunai hidak ismételt lebombázása – esetén a föld alatt fennmaradjon az összeköttetés, nemcsak a főváros pesti és budai oldala, hanem Kelet-Magyarország és a Dunántúl között, akár vasúti hadiszállításokat is lehetővé téve. A metróállomások pedig légópincként is szolgálhattak.

AZ ÉRDEKSZFÉRA-MEGÁLLAPODÁS FOGSÁGÁBAN

Az 1956-os magyar forradalom heteiben esszenciaként sűrűsödött a jelszavakba-törekvésekbe a hidegháborús antipolitika, illetve a szuperhatalmi blokkba kényszerítés/kényszerülés elutasítása. „Azt kérdezik Pesten-Budán / Hová lett a magyar urán?” – skandalizált október 23-án a lengyelek melletti szolidaritási gyűlésre menetelő műegyetemisták. Ezzel ráadásul egy diszkret államtitkot kiáltottak világgá, mivel

első hallásra is aligha lehetett kétség afelől, hogy melyik égtáj felé vonatozik az atombombagyártás nélkülözhetetlen alapanyaga. Csak egy kicsit hibáztatott a rigmus valóságtartalma – de politikai jelszavaknál ezt ritkán szokták számon kérni.

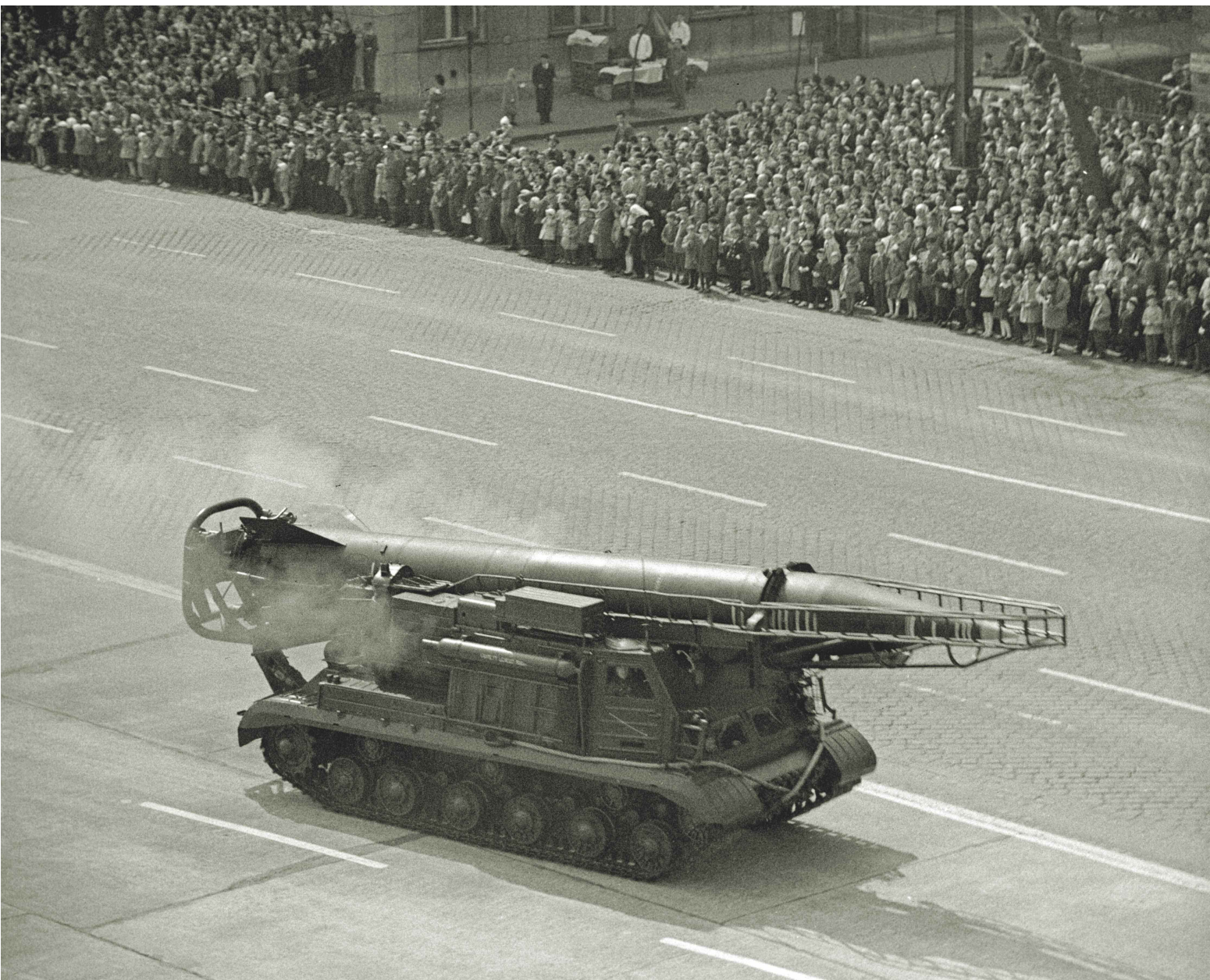
Magyarországon szintén a koreai háború kirobbantása után indult intenzívebb kutatás uránérc fellelése érdekében – szovjet tanácsadók közreműködésével. Kezdetben ez bauxitkutatásnak álcázva zajlott, s azután is e fedőnévre hallgatott a vállalat, hogy a Mecsek délnyugati lejtőin kitermelésre érdemesnek nyilvánított geológiai rétegekre bukkantak. E kőzetek ércdúsulása jócskán elmaradt ugyan a második világháború végétől a Szovjetunióba szállított csehországi bányakincsetől,

ám a korabeli nukleáris fegyverkezési versenyben mellékes tényezőnek számított a rentabilitás. A Pécs közeli feltárások 1956-ban még csupán az első aknák mélyítési fázisában tartottak. A tényleges kitermelés 1957-ben kezdődött, az első ércszállítmányokat 1957–58 fordulóján indították a Szovjetunióba. A nyilvános közbeszédbe emelése inkább a nélkülözött nemzeti szuverenitás miatti jajkiáltások egyikének tekinthető. Ugyanúgy, mint november első napjaiban az ország semlegességének, illetve a Varsói Szerződésből való kiválásnak a deklarálása. Utóbbiak a forradalom időközbeni radikalizálódásából eredő fejleménynek is tekinthetők, míg a szovjet csapatok kivonulásának, valamint a minden oktatási szinten kötelező orosznyelv-ta-

nulás beszüntetésének követelése kezdettől meglévő követelés volt és maradt. Kérdés, hogy a felsorolt esetek a szovjet alávetettség elleni „muszáj Herkules” sérelmi imperatívusz vagy inkább a hidegháborús konstelláció elutasítása körébe illeszthetők-e.

Ez viszont a magas politika szintjén Szuez–Budapest ikerválságként került hirtelenjében a hidegháborús világ(újra)felosztás napirendjére. A dilemmára a két superhatalom antagonisztikus kooperációt mutató reagálása adta meg a – vérfagyasztó – választ. Az

A Magyar Néphadsereg közép-hatótávolságú rakétáinak felvonulása az április 4-i díszszemlén, 1965

Kilövésre kész rakéta a Magyar Néphadsereg légvédelmirakéta-csapatának lövészeti gyakorlatán, 1971. június 7.

1956-os forró ős bizonyos mértékig – a geopolitikai sakktábla, illetve az új nagymesterek különbözősége ellenére – az 1944 októberében lezajlott Churchill–Sztálin érdekszféra-megállapodás pandanjának tűnik. Sztálin akkor úgy „engedte át” Görögországot a briteknek, hogy tisztában volt vele: az pillanatnyi akciórádiuszán és lehetőségein kívül esik. Washington 1956. október végén úgy erősítette meg Moszkvát – a magyarországi válság apropóján – köztes-európai beneficiumainak birtokában, hogy az aktuális geostratégiai akciórádiuszán és közvetlen érdekelt-ségén kívül esett.

Európai léptékben a magyarországi forradalom hatására mintegy visszamenőlegesen manifesztálódott a már forgalomba került, ám fogantatása idején még körvonalazatlan, képlékeny politikai metafora, a „jaltai Európa” tartalma. Riválisa tudomásulvétele mellett mindkét szuperhatalom saját kompetenciájában pacifikálhatta az aktuális válság-góc egyikét, illetve másikat, elkerülve egy nukleáris erőpróba kockázatát. Ez segíthet bennünk a cikk elején felve-

tett „tyúk-tojás” kérdés – moralizálástól mentes – megválaszolásához is. Ha addig a magyar társadalom zöme dédelgethetett is vágyálmokat a szovjet alávetettségtől való megszabadulást illetően, 1956 végkifejlete – a forradalomban szerepet vállalók minden hősiessége ellenére – kellő nyersességgel adta tudtára, hogy az éppen ekkoriban enyhülve szilárduló hidegháborús világrend fennállásáig aligha nyílik mód az ország szuverenitásának visszaszerzésére.

1961 augusztusában, a falépítéssel záruló berlini válság idején a magyar belügyminiszter, Biszku Béla elrendelte a teljes állomány készenlétségbe helyezését. Emellett felülvizsgáltatta az ún. veszélyes elemek nyilvántartását, hogy „adott esetben odaüssünk”. Az újraminősítés nyomán 12 500 fő került a fokozott figyelemmel követendő körébe. Közülük választották ki azokat, akiknek „a társadalomtól való izolálása” preventív őrizetbe vétellel történt, ekkoriban éppúgy, mint az egy évvel későbbi kubai rakétaválság heteiben.

BIRODALMI ARROGANCIA

1956-ban a „söpörjön mindenki a maga portája előtt!” fogvicsorgató szuperhatalmi összedolgozás kódolt üzenete még inkább csak rácsodálkozó értetlen-

kedést váltott ki a kortársakból. (Magyarországon egyenesen a magárahagyottság, a becsapottság csalódottságát.) Később a kulisszák mögötti diplomáciai, vezető szervi diskurzusok megszelleztetése segítette a cselekvés/nem cselekvés értelmezését mint a hidegháború új fázisba történő áttűnését: az olvadás, előnyhülés, illetve enyhülés ciklusába fordulást (pre/dé-tente).

Egy évtizeddel később viszont, az 1968-as prágai tavasz vérbe fojtása idején Leonid Breznyev szovjet pártfőtitkár már bárdolatlan nyersességgel vághatta ennek szovjet értelmezését Moszkvába hurcolt csehszlovák elvtársai szemébe: „A ti országotok abban a régióban fekszik, ahová a második világháborúban szovjet katona lépett. Nagy áldozatokkal vásároltuk meg ezt a földet, és erről a területről nem megyünk el. E terület határai a mi határaink is. Mivel nem hallgattok ránk, veszélyeztetve érezzük magunkat. A második világháború halottai nevében, akik a ti szabadságotokért is életüket áldozták, teljesen feljogosítva érezzük magunkat, hogy odaküldjük a mi katonáinkat, hogy a mi közös határainkon belül valóban biztonságban érezzük magunkat. S ez a második világháborútól fogva így lesz mindörökké.”

Ez a póre birodalmi arrogancia mint a korlátozott szuverenitás brezsnyevi doktrínája gazdagítja majd a világpolitika szótárát, ám e csendőrpertuban előadott ukáz a vasfüggönytől keletre elhelyezkedő világfertályon nemcsak a megleckéztetett prágai kamerádoknak szólt. Hatalmi politikára szűkített nyomvonalon követve az eseményeket, e – szükség esetén fegyveres beavatkozással kordában tartott – szövetségi rendszeren belüli szuverenitás-limit oldására csak két évtized múltán nyílt mód, az 1980-as évtized utolsó harmadától kezdődően, amikor a szovjet birodalmi militarizmus „versenyképtelensége” kezdett egyre nyilvánvalóbbá válni, ami a hidegháborús világrend alkonyának beköszöntével járt együtt.

A koreai háborúban kórházzal történt magyar részvétel mellett a hidegháború délkelet-ázsiai frontján is volt közvetlen érintettségünk. A vietnami háború nehezen véget érő záró szakaszában, 1973–75 között egy 600 főt meghaladó magyar kontingens is közreműködött a béketeremtési folyamatban. Ez elvileg a fegyverszünet betartásának, fogolycseréknek, támaszpontok, kikötők kiürítésének a felügyeletét jelentette, de az északiak közvetlen-közvetett támogatásával nem igazán sikeredett pártatlannak lenniük. Hivatásos katonák, külügyi tisztviselők mellett (fedésben) hírszerzők is bekerültek a felügyelőbizottságba. Voltak, akik nem jutottak haza élve, míg mások innét deztartálva választották a szabad világot.

GAZDASÁGI IRRACIONALITÁS

Más panoráma tárul elénk, ha a hatalmi politika főcsapásához képest valamelyest szélesebbre nyitjuk a vizsgálati spektrumot. Magyarország esetében a gazdasági-külkereskedelmi szféra metamorfózisa annak ellenére mutat kanyargósabb és szélesebb amplitúdójú nyomvonalat a hidegháború évtizedeiben, hogy politikai determináltsága – alárendeltsége – konstans tényező volt és maradt. (Akkor is, ha ironikus felhang nélkül emlékeztetünk az úgymond meghatározó gazdasági alap és a hozzá képest felépítménynek tartott politikai-társadalmi viszonylatok marxista tantételére.)

A második világháborút követő években a jóvátételi kötelezettség teljesítésével megterhelt ipargazdasági és infrastrukturális rekonstrukció önma-

gában is túlsúlyosan keleti irányba fordította a magyar gazdaság orientációs terét. Ezt csak kiteljesítette-bevégezte a Rákosi Mátyás nevéhez kötődő hazai fióksztálinizmus berendezkedése az 1940–50-es évtized fordulóján. A már említett – egyszerre hetvenkedő és szervilis – hadigazdaság-fejlesztési megalománia, az ehhez képest alig fel-lelhető saját nyersanyag- és energia-készlet, valamint mindezek „nem tudja a jobb kéz, mit csinál a bal” mechanizmussal történő átprogramozása együttesen állította elő a centralizált tervgazdasági anarchiát. E „végtermék” akkor is csak kisebb hányadában írható a hidegháborús konstelláció rovására, ha ide számlázzuk elzártságunkat az ún. COCOM-listás termékektől, mivel a Nyugattól való elzárkózás a szovjet blokk egészét tekintve volt – kollektív autarkiát hirdető-elváró – rendszer-szintű ideológiai dogma.

A politikailag uralt gazdasági irracionális „rendszerében” az 1956-os magyar rebellió annyiban teremtett új helyzetet, hogy az ország „megbízhatatlansága” miatt időlegesen mentesül(hetet) a szputnyikkorszak kezdeti éveinek fegyverkezési driljétől. Csak a KGST, illetve a Varsói Szerződés 1960 utáni átszervezése nyomán kellett abba visszakapcsolódnia. Ez az „ingtag csatlós” stigma hosszabb távon oda vezetett, hogy a korszerűbb stratégiai arzenál egy részét nem integrálták a magyar hadrendbe. Maradtak az „ideiglenesen hazánkban állomásozó” szovjet csapatok kezelésében, illetve titkosan kezelt készleteiként. A szovjet nukleáris fegyverhordozók telepítéséről még a párt- és a hadvezetés köreiben is információhiányos találgatások folytak. Az atomtöltetek diszlokációjáról pedig az állami vezetők szűkebb köre is csak akkor értesült, amikor szovjet részről bizalmasan közölték velük, hogy „már elszállítottuk azokat”.

Az enyhülés időszakában viszont mód nyílt arra, hogy a Rákosi-korszakban szinte teljesen KGST-karanténba szorult magyar gazdaság – belső működőképessé racionalizálásán túlmenően – ismételtén ösvényeket találjon az ún. keleti blokkon kívüli nemzetközi kereskedelem hálózatába. Mindazonáltal az 1970-es évek végéig változatlanul a „keleti kapu”, a Csap–Záhony átrakóközvet volt/maradt a magyar külkereskedelem legnagyobb áruforgalmi határkikötője. (Évi 10-12 millió tonna transzferálásával, főként energiahordozók és ipari nyersanyagok beléptetésével.) Ez a ma-

gyarázat a Csehszlovákia elleni 1968-as intervenció idején terjedő szólásra: „Magyarországot szükségtelen még egyszer meg szállni. Ha elzárják a Csap-ot, három hét alatt további beavatkozás nélkül is működésképtelenné benuul.”

A Nyugattal – keményvalutában – bonyolított kereskedelem az 1973-as olajválság után kapott új dimenziót. Az onnan beszerzett high-tech import értékéhez képest egyre inkább csökkent a hazai exportkínálat piaci értéke. Az 1980-as évtizedben már 50 százalék fölé kúszott a magyar külkereskedelemben a nyugati viszonylatú export-import mértéke. A döntő hányadában továbbra is a Szovjetunióból érkező – immár főként szénhidrogén-származékokat jelentő – energiahordozó ára is egyre kevésbé volt kedvezőbb a nyugati relációjú importénál, miközben Magyarország közvetlenül is részt vállalt az újabban nyitott szénhidrogénmezők kitermelésében: „aki az ebédlőasztalhoz akar ülni, az vegyen részt a főzésben is” jeligére. Emellett az egymás után felvett nyugati kölcsönökkel az ország háromévenként megduplázta nyugati relációjú államadósságát. Magyarország devizaadóssága 1989-re 20 milliárd dollárra rúgott.

Az már utólagos latolgatás, hogy ha az oroszországi szénhidrogén-kitermelésben való részvételhez használt nyugati kölcsönt is hozzáadjuk a Keletről beszerzett energiahordozó költségéhez, akkor a korabeli magyar szükséglet kielégítése korántsem volt kedvezőbb árfekvésű, mintha a teljes tételt világpiaci áron vásároltuk volna. E sokba kerülő epizód – immár az ún. kis hidegháború korszakából – érzékeltetheti Magyarország sajátos helyzetét az 1980-as években. Kádár János állam-szocialista rendszere az utolsó évtizedben napi szintű működőképességének finanszírozása érdekében pénzügyi függőségbe került a Nyugattól, miközben politikai-gazdasági karanténban maradt a Szovjetunió dominálta kommunista szövetségi rendszer tagjaként. 1989–90 fordulóján ezzel az aszimmetrikus kettős függőséggel terhelten érkezett el az ország a rendszer-átalakítás kihívásához és lehetőségéhez.

A hidegháború – kortársi szemmel nézve – mintha úgy múlt volna el, ahogyan érkezett: nehezen kivehető, homályos kontúrokkal, a rideg béke és a nukleáris háború határmezsgyéjén, lopakodó üzemmódban. S lett belőle globális történelmi periódus, ezerféle lokális sziluettel. Patchwork. ♦